

ЧОМУ ШЕВЧЕНКО ОСНОВОПОЛОЖНИК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті зацентовано увагу на особливій ролі творчості Тараса Шевченка для становлення нової української літературної мови на народній основі. Визначено основні складові його мовотворчості, вказано на роль церковнослов'янізмів у творах поета.

Ключові слова: нова українська літературна мова, нове і традиційне в мові, народно-розмовні елементи, церковнослов'янізми.

Національні літературні мови формуються за певних обставин, у певний історичний період і нерідко за визначальної участі (ролі) певних історичних постатей: нової білоруської всі пов'язують із творчістю Якуба Коласа та Янки Купала; російської – з творчістю Олександра Пушкіна; сербської – з Вуком Караджичем; болгарської – з Христо Ботевим; української – з творчістю Тараса Шевченка. В усіх наведених прикладах та й інших, які б ми не віднаходили, такими посталями були високоосвічені люди: науковці, письменники, митці, діячі церкви, і переважно, із заможних родин. У випадку з українською маємо парадоксальну ситуацію: мова творів неписьменного кріпака (не вчився в школі) стала взірцем для нації! У тому, що відбулося в українській історії одразу збіглося кілька факторів, які призвели до появи саме Шевченка для України. 1) трагічне багатовікове бездержав'я; 2) ганебна здатність української еліти (не цілого народу) постійно підлаштовуватися під будь-якого завойовника, зраджувати свій народ; 3) в усі віки нашої історії попри зради еліт українці народжували героїв, які, здавалося, от-от виведуть націю з-під завоювання (татарського, литовського, польського, австро-угорського, румунського, російського), але завжди чогось не вистачало. Українці так зросталися зі своїм ярмом-гнітом, що найвищим проявом гідності вважали вибір: з якої неволі в яку йти, тобто, під чиїм чоботом жити краще? Прикладів у нашій історії достатньо.

Парадоксальне інше в українському випадку: провідником і символом народження нації став *не благородний, багатий, впливовий володар* (король Данило, князь Василь-Костянтин Острозький, гетьман Скоропадський ...), *не полководець* (Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Симон Петлюра ...), *не високосвічений мислитель, учений* (Петро Могила, Григорій Сковорода, Михайло Драгоманов ...), а селянин-кріпак Шевченко. Хоч з'являються останнім часом припущення про благородність крові Шевченка, що він позашлюбна дитина якогось пана.

Чому ж саме Шевченко? Які фактори збіглися воедино, аби так сталося?

I. Любов до України. Те, що зараз називаємо патріотизм. Шевченко у своїх вчинках, творах, любові до батьківщини й Батьківщини був гранично-вичерпний, а не половинно-частковий: якщо пишу, то все що думаю, без підтекстів та евфемізмів; якщо розмірковую про долю свого народу, то лише про повну його незалежність у «сім'ї вольній» як рівний серед рівних. Те, про що українські освічені патріоти у різні часи лише думали, Шевченко сказав у голос. Можливо, тому й увірвався в тогочасний культурно-історичний процес Російської Імперії абсолютно не зіпсованим застереженнями й уявленнями про єдину Росію; про єдиного царя-батька, який справедливий і всіх правильно розсудить; про те, що свою землю й одноплеменців можна любити лише до певної межі, після якої починається шкода для імперії (поневолювачів). У ньому органічно поєдналися достоїнства: талант, поетичний, малярський і співочий, стократ помножений на цілковиту, непідробну українську сутність. Силу й талант Шевченкової поезії поза історією та долею українського народу оцінити

неможливо. Шевченків світ – це Україна, Шевченкова молитва – це Україна, Шевченкова любов – це Україна, Шевченкова поезія – це Україна.

II. *Українськомовність*. Шевченко – українськомовна людина, його мовна свідомість формувалася з єдиним переконанням, розумінням і сприйняттям дійсності: говорити і сприймати від народження він умів тільки по-українськи. (Для порівняння: Котляревський, Гребінка, Основ'яненко, Гулак-Артемівський ... – усі вони формувалися як багатомовні). Шевченко ж дивився на світ і сприймав світ винятково крізь українські мовно-культурні окуляри. «Саме поезії Тараса Шевченка, написані українською мовою, стали першими творами, які заявили про право бути не лише регіонально обмеженим додатком до тогочасної російської літератури, а солідною і повноцінною її альтернативою»¹. Зрештою, сам поет на питання, чим пояснити нечувану досі популярність його творів, відповів: **"Вірші мої подобалися, можливо, тому тільки, що по-малоросійському написані"**. Розмірковуючи над мовою його поезій вкотре перечитую й промовляю слова «Возвеличу малих отих рабів німих, і на сторожі коло них поставлю слово». Чому ж на сторожі Поет поставив саме і лише Слово, а не щит, меч, шаблю, козака з мортирою. І щит, і меч – може дати одномоментний захист, а слово, тобто мова, захищатиме націю допоки нація нею говоритиме. Чи усвідомлював це поет, пишучи такі рядки? Вочевидь усвідомлював, бо неодноразово на цьому наголошував і в поезіях, і в листуванні, і в щоденнику. Ми зараз є свідками однієї з найбільших соціолінгвістичних трагедій ХХІ – відмирання білоруської мови, мови майже 10-ти мільйонного народу. Чому? Можливо, на сторожі біля білорусів ніхто так і не поставив Слово?!

III. *Громадянська позиція в творчості*. Українці до Шевченка писали й читали своєю мовою, як тепер назвали б, «легке читиво»: над змістом, а відповідно й мовою таких віршів, поем, повістей читач міг реготати, сумувати, а то й плакати, про нещасне кохання, наприклад. Серйозні твори українці писали й раніше, але чужою мовою були: Кльонович (лат.), Історія русів невід. автора (цсл.), Братковський (пол.). Але в жодному випадку дошевченківська література не збуджувала українську душу й не розпалювала українське серце, не спонукала до відповідей на запитання, після яких народжується нація: «Хто ви, чий діти, для чого в світі живете?» Початок відповідям на це історично важливе запитання дало саме Шевченкове слово, дав «Кобзар». Досить удало підкреслив М.Мозер: «І Котляревський і його послідовники, яких невдовзі узагальнили під зневажливою назвою “котляревщина”, ще не піддавали принциповому сумнівові підвалин російської імперської культури. “По-малоросійському” стилізовану мовну й писемну культуру, яка, не претендуючи на самостійну сутність, надавалася для статусу начебто провінційного різновиду загальноросійської культури, не лише толерували, а й часто підтримували і не тільки в царській Росії, а й у Радянському Союзі»².

IV. *Цінність поезій*. Шевченків «Кобзар» – це значно більше, ніж художня література. Таке трапляється мало в якого народу, щоб поруч із Святим Письмом можна було б поставити книгу письменника, а поруч з образами Спасителя й Божої Матері портрет цього автора. У випадку з українцями саме так і трапилося. На книжковій полиці українця Шевченків «Кобзар» займає особливе місце, як і «Біблія».

---

¹ Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. – Львів, 2012. – С. 51.

² Там само. – С. 52.

V. Непересічність особистості. Хіба до Шевченка не було талановитого поета, письменника-патріота, який не менше переймався долею народу й писав про це у творах? Вивчаючи історію української літератури й мови нерідко ловиш себе на думці й висновуєш, що Дем'ян Наливайко, Мелетій Смотрицький, Данило Братковський, Йоаникій Галятовський, Іван Некрашевич, Григорій Сковорода, Іван Котляревський ... безсумнівно прийшли і збагатили українську літературу й дали поштовх розвитку нової української літературної мови. З Шевченком інакше: українська література й українська мова чекала появу «Кобзаря»! Тут порівняння Білодіда: «якщо про багатьох митців можна сказати, що “він поставив своє перо, свій пензель на службу народу”, то про Шевченка так говорити мало. Не він поставив свій талант на службу народу – це сам народ висунув його могутнім голосом, співом, словесно-художнім і живописним образом висловив свої одвічні соціальні й національні болі...»³. Не Шевченко народився, а український народ народив Шевченка, бо вже все йшло до того, що «Погибнеш, згинеш, Україно, не стане й знаку на землі». І він прийшов. За влучним висловлюванням В.Русанівського до Шевченка в українців була «література про народ, а не для народу»⁴. Погляньмо й згадаймо, що на вістрі, в центрі і в розпалі всіх найзнаковіших подій українського державотворення після появи Шевченка, його слово, його "Кобзар" завжди були в епіцентрі. Фундаментом української державності є українська мова, а українська мова ототожнюється українцями з Шевченковим словом, «Кобзарем». У часи революцій, воєн, маніфестацій, протестів на знаменах українського державотворення були гасла саме Шевченка: УНР, Холодноярська республіка, ЗУНР, повстанський рух УПА, шістдесятництво, проголошення незалежності, помаранчева революція, революція гідності, сьогодняшня Вітчизняна війна проти путінської Росії. Чому? Адже були поети-трибуни з талантом не меншим Шевченкового, але українці розбудовують державу не з Ольжичевим, Стусовим, Симоненковим словом, а саме з Тарасовим. Передовсім Шевченко мислиться, уявляється, зрештою, є оборонцем найсокровеннішого й найбільшого національного скарбу українців – їхньої **МОВИ**. Для українця українська мова є засобом спілкування й возвеличення; для малороса – кепкування й приниження. Чи не тому Кремль в усі часи через активно дієві свої п'яті колони КПУ, ПР та Московський патріархат усіляко намагався вирвати українську душу (забороняючи мову), не дати розвинутися українському таланту в культурі, освіті, богослужінні (забороняючи мову). Не врахували Владімір Владімірович з Кірілом Гундяєвим одного: ніяка «табачня» – це відтепер збірний образ усіх українофобів – не здатна розтоптати націю, яку запліднив Шевченко своїм «Борітеся – поборете!», і яка розпрямилася на повен зріст узимку 2014 з цими ж словами в устах громадянина України, вірменина Сергія Нігояна, одного із Героїв Небесної Сотні.

VI. Особливості мови. До Шевченка народну творчість (пісні, думи, перекази) у поезіях використовували? Так! Традиційні давні елементи старої мови використовували? Так! Місцевою говіркою намагалися писати? Так! Загадка Шевченкового слова ніби й на поверхні і водночас – таїна нерозгадана.

- Своєю мовою можна висловитися про все! Обмежень немає. У цьому чи не найголовніша заслуга.

---

³ Білодід І.К. Т.Г. Шевченко – основоположник української літературної мови // І.К. Білодід. Вибрані праці в трьох томах. Т.2. – К., 1986. – С. 129.

⁴ Русанівський В. У слові – вічність. (Мова творів Т.Г. Шевченка). – К., 2002 – С.3.

- Мовна майстерня Шевченка. Він, як і попередники, а потім і наступники писав своєю говіркою. Тут Шевченко не перший, але оригінальний. І ця оригінальність виявилася настільки конкурентноспроможною, що в подальшому осінила на десятиліття мовне буття українців. Писати як Шевченко, тобто мовою, якою написаний "Кобзар", для українців стало певною ніким не утвердженою нормою. Дуже важливе питання: чи Шевченко писав, як умів, як знав, чи свідомо експериментував над мовою – добирав слова, форми, звукові особливості? Мабуть, і перше, і друге. В автографах Шевченкових поезій багато описок, помилок, невпорядкованість, а часто й відсутність, пунктуації, невпорядкованість написання слів разом/окремо, вживання великої літери. Очевидно, таки експериментував, і очевидно, таки свідомо. Народнорозмовна основа мови Шевченка виступає досить виразно на всіх рівнях: лексичному, фонетичному, морфологічному та синтаксичному. Разом з тим кожен з цих рівнів засвідчує орієнтацію поета на первісне образно-художнє нормування мови в фольклорі і на свідомий відбір слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності. Як пояснити факт відсутності в його поезіях очевидних місцевих локалізмів, які, треба думати, мали місце на той час у його говірці: а) відсутність протетичного *г* (*горати, гиначе, гочерет*); відсутність твердого *р* на місці м'якого (*порадок, зора*) і навпаки – м'якого *р'* на місці твердого (*гр'ад*); відсутність дієслівних форм, у яких кореневі *д, т, з, с* не чергуються з *дж, шч, ж, ш* (*ходю, пусто, возю, носю*). Якимось дивним чином усе це обминає батьківщину поета – Кирилівку⁵. Незважаючи на те що Шевченко спеціально не вчив основ віршування, риторики, взагалі не вивчав мову і літературу, він у своїй простоті, на перший погляд, зовсім не був побутописцем. Ніхто про Шевченка не сказав і не скаже, що він сільський поет. У його творах зовсім не переважає лексика на позначення побуту, сільського господарства. Улюблені слова Шевченка. *Світ* – 354 рази. Також *мати, дочка, дитя*. Заслуга Шевченка перед українською культурою полягала насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним введенням у неї елементів з інших джерел та інших мов і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови⁶.
- Говорячи про мовну майстерню Поета, варто зрозуміти, усвідомити й збагнути шлях від Шевченкового автографу (руки) до видання «Кобзарів» у XIX, XX, XXI ст. Виявляється, це не завжди пряма відповідність, це не завжди Шевченкова рука. На це в різні часи вказували дослідники його творчості, зокрема Доманицький, Огієнко, а нещодавно підсумував австрійський славіст М.Мозер. Наприклад, в поезії «Мені однаково...» ще якось можна виправдовувати редакторське «вирівнювання» тексту: *сь собою* > *з собою*; *сь сыномъ* > *з сином*; *неоплаканный* > *неоплаканий*; *окраденную* > *окраденую*; навіть *не помяне* > *не пом'яне*, але чому «відредаговано» *злые* > *злії*?⁷ Так само в іншій поезії «Лічу в неволі дні і ночі»

⁵ Русанівський В. У слові – вічність. (Мова творів Т.Г. Шевченка). – К., 2002 – С.42.

⁶ Там само. – С. 50.

⁷ Шевченко Т. Повне видання творів у дванадцяти томах. Т. 2. Ред. тому В.С. Бородін. – К., 1990. – С. 7-8.

*билий листы > білий*⁸. Це не в тиражованому «Кобзарі», а в академічному виданні. Хто зна, хто зна, чи *злиє, білий* було в говірці Шевченка, чи *злії, білий*? Приклади з автографів Шевченкових поезій подаємо за виданням: Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. – Львів, 2012. – С. 295-305.

- Використання старослов'янізмів. І ще одна проблема завжди постає перед дослідником мови Шевченка: як потрактовувати церковнослов'янізми в його творах? Звичайно, тут можуть бути лише припущення та гіпотези, ґрунтовані на основі його творів, щоденників. Нарешті, наші цілком суб'єктивні міркування про вживання церковнослов'янізмів. У Шевченка вони природні, органічні.

*Злоначинающих спина
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.
А доброзичливым рукам
І поможи, і покажи,
Святую силу ниспошли.
А чистих сердцем,
Коло їх постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.
А нам всім вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли («Молитва»).*

Чому стільки вжито церковнослов'янізмів? Хіба не можна було сказати ту ж таки думку рідною черкаською говіркою, як то він і робив до цього? Загалом, погоджуючись із багатьма дослідниками, що висловлювали припущення про панування в свідомості Шевченка невіддільності українського й церковного джерел у мовному вихованні⁹, висловимо припущення: Чи не закралася в Поета думка, що російська мова, де такі слова становлять половину (коли не більше) всього лексикону, незакономірно, нечесно, необ'єктивно присвоїла всю давню мовну спадщину його (Шевченкового) народу. Можливо, на схилі віку Шевченко й задумувався: чому сказати *єдиномисліє*, як то говорили століттями його предки, буде не по-українському, а по-російськи? Тому й з'являються твори, де так багато церковнослов'янізмів або просто давніх українських слів, які Шевченко вдало вплітав і свідомо вводив до української мови.

Феномен мови Шевченка полягає насамперед у тому, що вона, 1) на відміну від мови Квітки-Основ'яненка чи навіть Котляревського, була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшир. У ній, як і в мові Котляревського, ліричний струмінь злився з сатиричним, але горизонти лірики, тематична спрямованість сатири в Шевченка були набагато ширші, ніж у будь-кого з його попередників; 2) предметом постійної уваги Кобзаря була не просто мова, а насамперед її зміст в устах народу і народні почуття; 3) особливість його мови – це те, що в ній при повному домінуванні народно-розмовної мови

---

⁸ Там само. – С. 195.

⁹ Русанівський В. У слові – вічність. (Мова творів Т.Г. Шевченка). – К., 2002 – С. 93.

знайшли належне структурне місце й елементи давніх літературних мов та інших європейських.

Висновки.

Авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію і національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні. Білоруський письменник М.Богданович писав: «Це письменник, якому судилася величезна роль стати символом культурної цінності цілого народу, уособленням усієї його духовної сутності»¹⁰.

---

¹⁰ Там само – С. 236.